

Baltavári Tamás:

Bocskai szerepe a 15 éves háborút lezáró békében

Illésházi István és Bocskai viszonya a zsitvatoroki béketárgyalások idején

1606 november 11.-én a Komáromhoz közeli Zsitva folyó torkolatának két partján a császári és török békeküldöttség által két hete folytatott tárgyalások eredményeit tollba mondták a szerződő felek. A követségek anélkül bontottak sátrat a fogvacogató hidegben, hogy az okmányokat kölcsönösen ellenőrizték és hitelesítették volna. Nyugati diplomáciai mércével mérve ezt a küldetést nem lehetett hivatalos békekötésnek nevezni, „de facto” azonban mégis lezárult a kortársak által „hosszú háborúnak” nevezett erőpróba Európa és az Oszmán birodalom között.

A drinápolyi béke óta –mely a „bécsi királyt” a magyar területek birtoklása alapján vazallusi, adózó státuszba kényszerítette Isztambullal szemben- mindkét nagyhatalom politikájában jelentős változások történtek. A század utolsó harmadában a török külpolitikát nyugat felé meghatározó földközi tengeri, levantei expanzió az egyre hatékonyabb keresztény reakció hatására feladta ottani impozáns célkitűzéseit, sőt, a nyolcvanas években addig nem tapasztalt mértékben helyezte át súlypontját kelet felé.

A Habsburg Birodalomban látszólag még a spanyol ág dominált az európai hatalmi versengésben, Fülöp uralkodása alatt azonban már éreztette hatását a kényszerűen elhibázott gazdaságpolitika, a hispán partvidék logikus kiesése a fellendülő világ gazdasági áramkörből. A hidalgók hatalmi céljainak kiszolgálásában a gazdag flamand, burgund területek egyre kevésbé találták meg saját érdekeiket, és miután 1588-ban az „Armada” pusztulásával minden remény szertefoszlott a megszülető London-Amszterdam világ gazdasági központ szétzúzására, Madrid szédületes gyorsasággal veszítette el minden hatalmi súlyát. E tendenciával párhuzamosan növekedett a bécsi udvar befolyása. Habár tartományait a spanyol rokonokhoz hasonlóan egyenlőre képtelen ütőképes államalakulattá szervezni, a magyar és a cseh korona birtokában és a hallgatólagosan örökletessé váló császári címmel a kelet-középeurópai térség vezető központja lesz.

A kilencvenes évek kezdetén aztán mindkét hatalom stratégiájában megindul a változás. Bécs a francia és protestáns nyugati riválisoktól fordul el, a porta pedig a perzsa és kaukázusi területek helyett újra Európában keresi az áttörést. Fokozatosan kummulálódik a

kárpát medencébe mindkét fél katonai ereje, hogy aztán 1595 elejére a Szent Szövetség összekovácsolásával és Erdély csatlakozásával kiegyenlített erőviszonyok mellett erőszakolják ki a döntő sikert. Egy évvel később, Mezőkeresztesnél a döntő erőpróba elmarad, és ettől kezdve egyik fél sem tudja kimozdítani az eseményeket a felőrlő állóháború mocsarából, a Kelenik József által a török frontra is egyértelműen bizonyított európai „hadügyi forradalom” hatásai még nem jelentkeztek látványos sikerek képében.

1599-re aztán mind a keresztény együttműködés, mind a prágai hadászati elképzelések válságba kerültek. Habár nyár folyamán Pálffy hajdúi és naszádosai a hódoltság kellős közepén több megyényi területet tisztítottak meg a töröktől, hadműveleti szintű császári főszeregről szinte nem is beszélhetünk. Óriási rés tátongott a keresztény védelmi vonalon, mégis az oszmán fél kezdeményezett -ekkor először¹- diplomáciai megegyezést.² Tatár közvetítéssel ez év októberében még néhány napos fegyverszünetre is sor került, a felek tárgyalási alapjai azonban túl messze estek egymástól ahhoz, hogy érdemi tárgyalásokról beszélhessünk.³

1601-ben Bécs katonailag ugyan kikerült a mélypontról, de nyílt titok volt, hogy az áldozatok hosszú távon a gazdaság tönkretételéhez fognak vezetni. Az Oszmán Birodalom az élénkülő belső lázadások, a keresztények és sííták tervezett vagy véletlen egyidejű háborús ciklusának lehetősége, a földközi tengeri spanyol-habsburg flotta felszabadulása és fenyegető összevonásai hatására újra nyitottá vált a diplomáciára. A békekezdeményezés török részről, Damad Ibrahim nagyvezírtől érkezett. Ez volt egyébként az első eset, amikor a törökök a német-római császártól kértek békét, s 1444 óta először, mint magyar királytól. Rudolf a támadás előkészületeire kiadott parancsa mellett nem zárkózott el a tárgyalásoktól. Úgy tűnik az erdélyi császári sikerek és az élénkülő keresztény hadműveletek alapján, hogy ekkor elsősorban a porta részéről törekedtek a békére, Nádasdyék inkább taktikus időhúzásra használták ki azt.⁴

A bocskai szabadságharc volt a háború során az egyetlen fejlemény –leszámítva a török vazallusok 1595-ös csatlakozását a törökellenes táborhoz- mely alapjaiban változtatta meg a hadászati szituációt. Az 1603-ban kitört perzsa háborúnak köszönhető kedvező császári pozíció döntően meggyengült a magyar felkeléssel. Bocskai Istvánt 1605 februárjában Erdély,

¹ A 95-ös 97-es kezdeményezések semmilyen alappal sem bírtak.

² Ivanics Mária: A zsitvatoroki békéhez vezető út. Az 1599. évi béketárgyalások. Történelmi Szemle 1993.

³ Tóth Sándor elsősorban a császári hadvezetés időhúzási taktikájaként értékeli annak tárgyalási készségét.

⁴ Hadnagy Szabolcs-Papp Sándor: Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején 1601-ben.

1605. április 20.-án Szerencsen Magyarország fejedelmévé választották. Erdély és vele a vajdaságok egyértelműen visszakerültek az oszmánok fennhatóságába, a Királyi Magyarországon pedig egy új habsburg ellenes front jött létre, mely súlypontjával már közvetlenül fenyegette az osztrák területeket, és tökéletesen blokkolta a császáriak felvonulási útjait.

Tóth Sándor László a háborút összefoglaló kitűnő munkájában érezhető némi vívódás a Bocskai felkelés értékelésekor. Összegzésekor megállapítja, hogy „Bocskai felvidéki fejedelemségének török orientációja nem jelentett akkora fordulatot és nem bírt olyan jelentőséggel, mint Báthory Zsigmond 1595-től kibontakozó Habsburg Szövetsége”. Ugyanakkor elfogadja azt is, hogy „Bocskainak komoly szerepe volt abban, hogy a két kölcsönösen kifáradt birodalom lezárja kilátástalan háborúját”.⁵

A felkelés katonai előnyeinek evidenciája sem sarkallta az oszmán vezetést arra, hogy a mozgalmat permanenssé tegye. Habár egyértelműen elkötelezte magát Bocskai mellett, visszariadt attól a kiszámíthatatlan szituációtól amit az esetleges felvidéki háború jelenthetett volna. Bocskai és Illésházy levelezéséből egyébként az is kiderül, hogy a bécsi békét megelőző béketárgyalások a budai pasa, de általában az oszmánok szorgalmazása mellett folytak, amely figyelembe véve, hogy az oszmán birodalom 1603 óta keleten is háborúba kényszerült, igazán érthető.⁶

A fokozatosan rendi alapúvá formálódó felkelés ugyanakkor gyorsan integrálódott a Habsburg Birodalomban ekkor kiéleződő belpolitikai küzdelembe. A háború gyakorlati irányítója, Mátyás főherceg és a tartományok rendjei egymásra találtak Rudolf fatalista kormányzásával szemben. Ettől kezdve a habsburg diplomácia kétközpontúvá válik, már nemcsak a katonai ügyek, de a háború politikai síkra terelése is Mátyás egyszemélyű felelőssége lesz.

Mátyás miután bátyjától megszerezte a teljhatalmat a törökkel való béketárgyalásokban, 1605 decemberében Caesar Gallo császári tanácsost bízta meg a budai pasával való tárgyalásokra. Gallo decemberi követsége jelentős eredménnyel járt. Ali pasával és Habil efendivel, a budai kádival lefektették a kötendő béke elvi alapjait, ugyanakkor továbbra is éles szakadék húzódott a visszaadandó erődök kérdésében. A császári diplomácia kellően elsajátította a keleti alkudozás alapjait ahhoz, hogy ugyan olyan irreális követelésekbe bonyolódják, mint tárgyalópartnere.

⁵ Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenötéves háború. Szeged, 2000. 431.o.

⁶ Vitek Gábor: A bécsi és a zsitvatoroki kettős békemű.

A teljesség igénye nélkül csak azt a két várat említeném meg, melyet a felek valóban fontos alku pontnak ítélték. Habsburg részről a felső ausztriai vezetés Ferdinánd főherceggel az élen semmiképpen nem akart lemondani Kanizsa visszavételéről. Valóban, Kanizsa eleste nyílt sebet ejtett a végvárvonalon, melyet Gratz sehogyan sem volt képes befoltozni. Ferdinánd a regionális érdekek képviselőjével mindvégig erősen hátráltatta a megegyezést, Rudolf-fal törekedett közös stratégia kialakítására Mátyás és Klesl bíboros ellenében.

A másik fontos végvár a háborúban súlyosan megrongált Vác volt. Miután a császáriak elfoglalták, kiváló bázisul szolgált bármely Buda elleni diverzióra vagy annak ostromára. Vác kiesésével Buda elveszítette védelmi gyűrűjének egyik pillérét, mely a nógrádi-hevesi egyéb császári foglalásokkal⁷ együtt teljesen megszüntette Buda északi fedezetét, Pestet pedig kiszolgáltatta a portyázásoknak. Vác fontosságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy a porta a békeidőszakban is folyamatosan követelte azt, mígnem 1620-ban Bethlen Gábor felvidéki hatalma idején szövetségesétől ragadta el azt.⁸

Bocskai fejedelemségének komoly szerepe volt abban, hogy a törökök a várakkal kapcsolatos követeléseiket nem erőltették a végletekig. A nevezett várak –elsősorban Vác és Érsekújvár, valamint a nógrádi várövezet- többsége ugyanis ekkor nem császári kézben, hanem szövetségesük hatalmában volt. A fejedelem 1606 szeptemberében Illésházyt arra kéri, beszélje rá a császári követséget, Althant és Caesar Gallot, hogy álljanak el az általa megszállt végházak követelésétől, sőt a török felé is azt tolmácsolják, hogy „a magyarokkal mindenképpen megbékélnek, és az végvárakat se mondja expresse, hogy mű az némötöknek adnók kezökben, hanem hogy a magyarok kezénél maradnak és léznek.”⁹ Két héttel később, mikor Illésházy a -tárgyalásokon felhasználandó- kérte Bocskai athnéme levelét, a fejedelem hasonló okokból nem teljesíti azt, mondván: „azt úgy írták, mint török: igen nagy az maga hasznok nézése benne”¹⁰, elsősorban a végvárak felől. Utasítása szerint Illésházy csak az okmány azon pontját emelje ki, miszerint Bocskai hódoltatásai nála maradjanak. Mikor a török előtt is világossá vált, hogy a bécsi béke szellemében ezen erősségek császári kézre jutnak, újra megpróbálkozott ugyan követelésükkel, a diplomáciai helyzet viszont már túllépett ezen a szinten.

Gallo arról is értesítette Mátyás főherceget, hogy a törökök ragaszkodnak Bocskaival megkötött békéjükhöz, és csak a közte és a császár közötti béketárgyalások után kötnek békét

⁷ Fülek, Szécsény, Nógrád

⁸ Vác 1620-as elvesztésének körülményei: Jakus Lajos: Gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok. (Studia Comitatus 25.k. Szerk.: Soós Sándor-Farkas Rozália.

⁹ Bocskai levele Illésházy-nak. 1606 szept. 5. In.: Történelmi Tár, 1878, 323.o.

¹⁰ Bocskai levele Illésházy-nak. 1606 szept. 14. In.: Történelmi Tár, 1878, 327.o.

a császáriakkal, valamint az is feltétele a megegyezésnek, hogy Bocskai képviselői mintegy harmadik félként közvetítsenek, és vegyenek részt a tárgyalásokban. Ennek többek között az volt a célja, hogy a leendő török küldöttség tárgyalási súlyát megnövelje, illetve a „magyar király” diplomáciai jelentőségét gyakorolva növelje legitimitását, szuverenitását a külföld felé. G. Etényi Nóra Bocskai európai propagandáját elemezve ugyancsak rámutat arra, hogy az egykori média ekkor kezdte átformálni a fejedelem alakját törökbérenc pártütőből a magyar rendiséget képviselő jeles államférfivá.¹¹

A bécsi béke június 23.-ai megkötése után elhárult minden akadály, hogy a három fél asztalhoz üljön. A tárgyalások magyar nyelven folytak, és ez még jelentősebbé tette a fejedelem küldöttségének szerepét. A magyar nyelvűség oka elsősorban a kommunikáció praktikus megkönnyítése volt, de vélhetően Mátyás főherceg ezzel szűkíteni tudta a Prágába érkező információs csatornákat is.

Bocskai megítélése a béketárgyalásokban való részvétele alapján nem egyszerű feladat. Az ide vonatkozó források feldolgozása¹² alapján nem lehet arról végleges következtetéseket levonni. Esetünkben kevés elsődleges forrásból építkezhetünk, fontos dokumentumok, instrukciók, a magyar török levelezés kihullott láncszemei lennének szükségesek megalapozott hipotézisek alkotásához.

Az minden esetre elmondható, hogy a béke legfőbb szorgalmazói azok, akik a tűzvonalban éltek, legyen az bármelyik magyar nemes vagy a budai pasa. Bocskai és Illésházy Ali pasával folytatott levelezése semmilyen ellentétet nem sejtet közöttük, bár az általános bizalmatlanság légkörében, október végén Illésházy is felül a pasa támadó szándékáról szóló császári pletykáknak.¹³ A török felsőbb vezetés bonyolult diplomáciai sakkjátszmáját Papp Sándor a „Zsitvatoroki békéhez vezető út” című tanulmányában részletesen ismertet. Véleménye szerint a porta egyfajta kétkulacsos diplomáciai stratégiát folytatott, a szerdár a budai pasával szemben leginkább a béke ellen dolgozott.¹⁴

A bécsi-prágai udvarok hozzáállásáról már esett szó, Karl Nehring zsitvatoroki békéről szóló tanulmányában azt részletesen kifejtette.¹⁵ A Habsburg Birodalmon kívül sok elemző értékelte úgy, hogy az oszmán tűrőképesség a végéhez közeledik. Jean Biron francia portai követ jelentése szerint ha nem áll be hamar a tartós béke a ruméliai határokon, a török

¹¹ G. Etényi Nóra: A Bocskai-szabadságharc európai propagandája. In.: *Confessio* 2006/3

¹² A feldolgozott forrásokat lásd: *Felhasznált irodalom*

¹³ Illésházy István levele Bocskaihoz. 1606 okt. 23. In.: *Történelmi Tár*, 1878.

¹⁴ Papp Sándor kutatásai alapján egyedül 1606 áprilisában mutatható ki Ali békeellenes hangulata rendszeresebben.

¹⁵ Karl Nehring: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés. In.: *Századok*, 120.évf. 1986/1.

birodalom szét fog hullani. Hasonló véleményeket hallott Borsos Tamás a portai hírszerzőktől is. Ezen optimista felhangú következtetések hatással voltak a honi közvéleményre. Illésházy és más magyarországi főurak a velencei követjelentésekből tájékozódva még 1606 október-novemberében is bizonytalanná válnak a béke szükségességével kapcsolatban. Bocskai levelezésében rendszeresen e „hamis hírekre” való kényszerű, gyakran direkt túlzó reagálások a török hatalmáról, kifogyhatatlan tartalékairól, perzsiai vereségeinek alaptalan felnagyításáról. Augustusban olyan kilátástalannak látja a bécsi hadügyi helyzetet, hogy azt írja: „most senki sem léssen, ki eleiben álljon” a töröknek.

Sokkal bonyolultabb a viszony a két magyar uraság között. Szilágyi Sándor 1882-ben szerepüket így értékeli: „nem csodálatos fordulat-e az, hogy az üldözött és földönfutóvá tett Illésházy az udvar, a sokáig németes hírben állott Bocskay pedig a nemzet érdekeit védelmezték egymás ellen.” Illésházy levelezéseinek tanulmányozása során a Szilágyi által kimutatni vélt kontraszt ennyire végletesen nem érzékelhető. A béke érdekében folytatott kettős ügyvitel természetesen rengeteg félreértéshez, súrlódáshoz vezetett, melyek végül valóban megrontották kettejük viszonyát, azt azonban nem állíthatjuk, hogy Illésházy csupán a Habsburgok ügyét szolgálta volna.

Közös céljaik eléréséhez azonban ellentétes utat kívántak választani. Illésházy 1606 december 9.-én írott levelében fejti ki nemzetstratégiai elveit, melyek fő támpillére Erdély megtartása a magyar korona alatt¹⁶, szemben Bocskai jól ismert végrendeletével. A véleménykülönbség legfőbb indoka az, hogy mindketten másképpen értékelték az Oszmán Birodalom erejét és jövőjét. Illésházy ugyanakkor attól tartott, hogy Bocskai állama tartós fennállás esetén nagymértékben csökkentheti az ország törökellenes véderejét, és a maradék terület súlyát, rendisége ellenállóképességét a Habsburg ház országai között.

Az idő rövidségére tekintettel a részletesség igénye nélkül vázolólok fel a kettejük közötti ellentéteket. Bocskai Illésházyval szembeni bizalmatlansága októberben jutott a csúcra, közvetlenül az után, hogy a bécsi béke sikeres ratifikációja miatt a legmelegebb hangú leveleket váltották egymással. Elsején még neki kell mentegetőznie az Illésházy tudta nélkül folytatott titkos török tárgyalások vádjai miatt. „Magunk felől pedig ha mind estig üzkerget kegyelmed...semmi egyebet nem talál, amit szemtől szembe is mondottunk kegyelmednek.” –írja ekkor válaszlevelében.¹⁷

¹⁶ Illésházy István levele Thurzóhoz. 1606 dec. 9. In.: Történelmi Tár, 1878.

¹⁷ Bocskai István levele Illésházyhoz. 1606 okt. 1. In.: Történelmi Tár, 1878.

Míg eddig legfőbb sérelme Mátyás azon kísérlete volt, hogy a kérdéses várak átadásával térítse el a törököt Bocskai támogatásától, október közepén megint azt kell számon kérnie megbízottjától, hogy miért kaptak lábra híresztelések a magyar rendek és Bécs török ellenes új szövetségi terveiről. Bocskai neheztelésének másik oka a bécsi békepontok végleges tisztázása körüli érthetetlen akadályok voltak, melyeket ugyancsak Illésházy számlájára írt, mint ahogy azt sem nézte jó szemmel, hogy tőle függetlenül rendszeres levelezést folytat a török megbízottakkal.¹⁸

Illésházy ugyanakkor azt nem hitte el, hogy nem Bocskai áll a sorozatos hajdúmegmozdulások mögött.¹⁹ Kapcsolatuknak az sem vált előnyére, hogy bizonyos személyügyi kérdésekben ellentétek adódtak. Illésházinak elsősorban a zsitvatoroki magyar küldöttség tagjával, Nyári Pál főtanácsossal voltak problémái, aki Bocskai legfőbb összekötője volt.

A béke mindezek ellenére megkötetett, habár betarthatósága még évekig kétségesnek látszott. A magyar fél szerepe Illésházy által Bécs felé mindenképpen kiegyensúlyozottabbnak tűnik, mint a fejedelmi akarat érvényesítése a Porta felé. Isztambul 1505-ös csalódásai Bocskaiában csak lassan tudtak feloldódni, viszonyukat pedig tovább mérgezte a végvárak körüli szinte nyílt lapokkal vívott játsszma, valamint a szultáni szigor hiánya a tatárokkal szemben.

1606 őszének zajos tárgyalásain azonban újra kellő súllyal tudta képviseltetni magát, lassú haldoklása alatt hatalmában még egyszer megerősödött. Pecsevi tudni véli, hogy a nemzeti király a béke alakulása miatt érzett bánatába halt bele, ennek azonban semmi alapja sincs. Bocskai legfőbb alkotása, e kettős békemű tartósnak, testamentuma szerint működőképesnek bizonyult.

¹⁸ Ali pasa egyébként formálisan teljhatalmat kapott a béketárgyalások irányítására.

¹⁹ Péchy Simon levele Illésházyinak. 1606 okt 28. In.: Történelmi Tár, 1878.

Feldolgozott források és irodalom

- Gustav Bayerle: The Hungarian Letters of Ali pasha of Buda 1604-1616. Bp., Akadémia, 1991.
- Bocskai István: Levelek. Bukarest, Kritérion, 1992.
- Sepsi Laczkó Máté krónikája 1604-1607. In.: Erdély öröksége III. Bp., Akadémia, 1993.
- Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Szerk.: Kocziány László. Bukarest, 1968.
- Szilágyi Sándor: Bocskai István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. In.: Történelmi Tár 1878.
- Szilágyi Sándor: Illésházy és más főurak levelezése 1605-1608. In.: TT 1878.
- Hadnagy Szabolcs-Papp Sándor: Békekötési kísérlet a tizenötéves háború idején, 1601-ben. In.: Aetas, 2003/2.
- Ivanics Mária: A zsitvatoroki békéhez vezető út. Az 1599. évi béketárgyalások. In.: Történelmi Szemle 35. 1993/3-4.
- G. Etényi Nóra: A Bocskaiszabadságharc európai propagandája. In.: Confessio 30. 2003/3.
- Vitek Gábor: A bécsi és zsitvatoroki kettős békemű. Bp., 1997.
- Károlyi Árpád: Bocskai szerepe a történelemben. Bp., 1898.